

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/289365596>

Zaman Üzerine Bir Sınıflama Denemesi

Article · December 2015

DOI: 10.17218/husbed.04698

CITATIONS

2

READS

860

1 author:

Feyza Ceyhan Çoştu
Hitit University

5 PUBLICATIONS 2 CITATIONS

SEE PROFILE

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Çorum'da Liselerde Felsefe Öğretiminin Felsefe Öğretmenleri Açısından Değerlendirilmesi [View project](#)

ZAMAN ÜZERİNE BİR SINIFLAMA DENEMESİ*

Feyza CEYHAN ÇOŞTU**

Atıf/©: Ceyhan Çoştu, Feyza, (2015). "Zaman Üzerine Bir Sınıflama Denemesi", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 8, Sayı 2, Aralık 2015, ss. 647-674

Özet: Öznel zaman ve nesnel zaman, zaman üzerine konuşulan en temel ayrımdır. Bu iki temel ayrım dışında ise, filozofların, zaman konusuna birkaç bakımdan yöneldikleri görülmektedir. Bu çalışmada, Antikçağ'dan günümüze kadar filozofların zamanı kaç farklı şekilde anlattıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre, nesnel ve öznel zaman, lineer ve döngüsel zaman, metafiziksel zaman ve insan zamanı ve son olarak da analitik bakışla zaman olmak üzere dört temel başlık altında, zaman konusu ele alınmıştır. Bu dört başlık, zamanla ilgili keskin bir ayrıma işaret etmemektedir. Çalışmanın amacı, zaman konusuna değinmiş filozofların gruplandırılması olmayıp, analitik olarak zamana yönelmiş bakış açılarının belirlemesini yapmaktır. Her bir sınıflama, o konuda en net yönelimi gerçekleştirmiş filozoflar çerçevesinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zaman, Felsefe Tarihi, Sınıflama.

Makale Geliş Tarihi: 10.09.2015/ Makale Kabul Tarihi: 15.11.2015

* Bu çalışma, yazarın "İki Zaman Düşüncesi: Öznel ve Nesnel Zaman" (Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum, 2015) konulu doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Hitit Üniversitesi, e-posta: ceyhanfeyza@hotmail.com.

A Classification Essay on Time

Citation/©: *Ceyhan Çoştı, Feyza, (2015). "A Classification Essay on Time", Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Year 8, Issue 2, December 2015, pp. 647-674*

Abstract: *Objective and subjective time are the most discussed fundamental differentiations about time. Apart from these two fundamental differentiations, it is seen that philosophers had focused on time from various aspects. In this study, it is sought to determine the number of various ways that philosophers had related time since Archaic Age. Therefore the issue of time is discussed under four main titles; objective and subjective time, linear and cyclical time, metaphysical time and time for the mankind, and lastly time from an analytical perspective. These four titles do not indicate a sharp differentiation about time. The aim of the study is not to classify the philosophers talked about time, but to determine the perspectives on time which had developed analytically. Each classification is approached within the framework of philosophers who had the most significant tendency to mentioned category.*

Keywords: *Time, History of Philosophy, Classification.*

I. GİRİŞ

Zamanın ne olduğu ve nasıl bir şey olduğu meselesi, hem felsefe dünyası içerisinde hem de bir fizik meselesi olarak bilim dünyası içerisinde tartışılmış temel konulardan biridir. Zamanın dolaylı yollardan tecrübe edilen bir olgu oluşu, bu meselenin çözümünün zorluğunu da beraberinde getirmektedir.

Zaman, Antikçağ'dan günümüze filozofların ilgisini çekmiş bir konudur. Kimi filozoflar tarafından bir 'varlık' problemi olarak ele alınan zaman, kimilerince de bir bilgi ve onun dahilinde bir zihin problemi olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda felsefe dünyası içerisinde zaman konusunun temelde iki ana mesele etrafında filozoflarca tartışıldığını görmekteyiz. Bir grup filozof, zamanın, evren içerisinde dolaylı yollardan deneyimlenen bir gerçekliğe sahip olduğundan hareketle, kozmolojik yanıtlarla zamanı anlama yoluna gitmiştir. Böyle bir zaman tasavvurunun odağında tabi ki evren ve evrenin unsurları ile zamanı ilişkilendirme söz konusudur. Bu zamanı yaşayan insan ve insanın zamanla ilişkisi, öncelikli bir problem değildir. Bu görüşte zaman, dolaylı yollardan deneyimlenen fiziksel/nesnel bir gerçekliktir ve özne bu kozmolojik zamanın içinde, zamana göre şekillenendir.

Bir grup filozof ise zamanın öznenen bağımsız olmadığını düşünerek zamanı anlamak için insan zihnine/ruhuna müracaat etmiştir. Yani zamanın, dış dünyada dolaylı yollardan deneyimlenen nesnel gerçekliğinden ziyade, insan

zihninin zaman algısını oluşturduğunu ve zamanın zihinle anlaşılabilirliğini ifade etmişlerdir. Bu zaman anlayışında zihnin, dış dünyadaki nesne ve olaylardan bağımsız bir zaman bilinci vardır. Zihnin zamanı var eden bu yönüne öznel/zihinsel zaman demektedir. Bu görüşte, özne, zamanla birlikte şekillenendir.

Bu çalışma, zamanla ilgili bu iki ana yönelimin dışında tüm felsefe dünyası içerisinde zaman konusuna yönelik yaklaşımları, belli başlıklarla sınıflanabileceğini önermektedir. Bu çerçevede, filozofların zamanla ilgili görüşlerinden hareketle, zamanla ilgili dört temel sınıflama denemesi yapılmıştır. Bu sınıflamalar, hangi başlığın hangi filozof tarafından en çok dile getirildiği noktasında şekillenecektir. Dolayısıyla tüm filozofların bu başlıklar altında sıralanması mümkün değildir.

II. ZAMANA İLİŞKİN SINIFLAMA DENEMESİ

Felsefe tarihi boyunca, zamanın ne olduğu konusu, zamanın, belli bir takım olay ve olgularla ilişkilendirilmesi bağlamında açıklanmıştır. Bunun en önemli sebebi, doğada zaman diye doğrudan gösterebileceğimiz bir var olma durumunun olmamasıdır. Zaman dolaylı yollardan insanın tecrübe ettiği, var dediği bir niteliğe sahiptir. Zamanı en çok var eden doğal gerçeklik durumu ise, mekanda ki harekettir.

Hareket, bir durumun veya olayın önceki halini korumaması, bir önceki durumda kalmaması halidir. Dolayısıyla hareketin olduğu yerde, bir 'önceki' bir de 'sonraki' durum açığa çıkar. Yani iki hal mevcuttur. Bu iki halin ard arda gelmesi ve bunun sayıca artarak ileriye doğru yol alması, bizde tek yönlü bir akış olduğu izlenimini doğurur ve bu akışla 'zaman' tecrübe edilir. Nitekim Aristoteles'in zaman tanımlaması da, bu 'öncelik ve sonralık değişmelerinin sayısı' olarak ifade bulur. Tamamen doğa üzerinde yaşanan gerçekliklerden hareketle yapılan bu zaman tanımı, gökyüzü hareketlerinin de incelenmesiyle de ölçülebilir-nesnel bir gerçekliğe dönüşmüştür. Zaman artık dolaylı yollardan tecrübe edilen bir olgu olarak vardır. Çünkü zaman saattir, zaman takvimdir. Zaman benim için yaşadığım toplam sürenin adıdır.

Peki doğa üzerinde gördüğümüz her hareket, değişim veya devir, zamanı mı bize gösterir? Elbette her devrim/değişim zaman demek değildir. Dünyanın günlük ve yıllık devaranına göre milat tayin etmek ve geçip giden anları toplamak, insan hayatının tarihini oluşturmak bakımından işlevseldir. Fakat zamanı var eden şey, sadece dünyanın ve gezegenlerin hareketleri olamaz. Çünkü bunların ötesinde zamanı deneyimleyen, fark eden bir insan ve insanın

zihninde ki zaman vardır. Tüm hesaplamaların ötesinde Augustinus'un da ifade ettiği gibi zamanı bilen bir ruhumuz/zihnimiz vardır.

Zamanın nesnel gerçekliği ve zamanın zihinsel gerçekliği zaman üzerine konuşulan en temel ayrımdır. Bu iki temel ayrım dışında ise, filozofların, zaman konusuna, birkaç bakımdan yöneldikleri görülmektedir. Antikçağ'dan günümüze kadar filozofların zamanı kaç farklı şekilde anlattıklarını tespit etmeye çalıştığımız bu çalışmada, belirleyebildiğimiz sınıflamaların en belirgin isimlerle anlatımı yapılacaktır. Bu sınıflama, dört temel başlık altında verilecektir. Bu, keskin bir ayrıma dayanmamaktadır. Nitekim bir filozofun birden fazla sınıflamada ismi geçebilmektedir. Yani bir filozof, hem zamanın döngüselliklerinden hem de nesnel oluşundan bahsedebilmektedir. Bu noktada bizim yaptığımız ayrımın asıl amacı filozofları gruplamak değil, analitik olarak zamana yönelmiş bakış açılarının net gözükmesini sağlamaktır.

A. Nesnel Zaman ve Öznel Zaman

Zaman konusunun felsefede tartışılması, iki ana problem etrafında gerçekleşmektedir. Birincisi; zamanın insan zihninden bağımsız fiziksel bir gerçeklik olduğu, diğeri ise; zamanın, insan zihninde yer bulan bir gerçekliği olduğu konusundaki ayrımdır.

Bu durum, zamanı, fiziksel/nesnel zaman ve zihinsel/öznel zaman diye bir ayrıma tabi tutar ki felsefe dünyası içinde ve klasik fizikte zamanla ilgili bu iki yönde eğilimler çokça karşımıza çıkmaktadır ve bu iki zaman algılayışını birbirine indirgemek de doğru değildir (Topakkaya 2013).

Nesnel zaman, zamanı, doğal, fiziksel dünyanın bir nesnel ögesi olarak görür. Buna göre zaman, doğrudan deneyimlenmeyen bir olgu olmakla birlikte doğanın öteki nesnelere gibi, fiziğin laboratuvara sokulabilen nesnelere farkıdır.

Öznel zaman ise, zamanı, insan bilincinin kendine özgünlüğünde temellerini bulan bir 'birlikte görme tarzı' şeklinde yorumlayan yaklaşımdır. Buna göre zaman, insan bilincinin, tinin ya da aklının kendine özgünlüğünde temellenmiş ve deneyim öncesi var olan bir şeydir (Çelik 2010: 17; Düsing 1980: 1-2).

Öznel ve nesnel zaman ayrımı, felsefe dünyası içerisinde filozoflarla birlikte çeşitli şekiller almıştır. Fakat bu iki başlığı en genel başlık olarak düşünürsek, iki zaman ayrımının da filozofların şekillendirmesiyle anlam çoğalmasına uğradığını söyleyebiliriz. Aynı anlama gelmese de nesnel zaman dediğimizde fiziksel-mutlak ve dışsal zamanı da kısmen kavradığımızı, öznel zaman dediğimizde de zihinsel ve içsel zamanın da bu başlık altında alınabileceğini söyleyebiliriz.

Zamana bakışta ki bu iki ayrımla, zaman, öznenen bağımsız bir varlığının olup olmadığı probleminde tartışılabilir. Nesnel zamanda, dış dünyada doğrudan tecrübe ettiğimiz bir nesne olarak zamanı göremeyiz fakat dolaylı yollardan zamanı tecrübe ederiz. Örneğin hareket ve değişim ile zamanın deneyimlendiğini veya başka bir ifadeyle geçen süreyi açığa çıkarabiliriz. Bu durumda özne, zamanı, bir nesne gibi karşısında bulur ve zaman, öznenen bağımsız bir şekilde gerçekliğe sahiptir. Özne bu zaman anlayışında zamana göre şekillenendir. Öznel zamanda ise, zaman, zihnimizin var ettiği bir gerçeklik olarak karşımıza çıkar. Bilinç, yapısı itibarıyla zamanı temellendirir ve özne bu temellenmiş yapıyla zamanı var eder. Dolayısıyla burada zaman ve özne gibi iki karşı unsurdan değil, bir birlikte oluşturma durumundan bahsedilmektedir. Özne bu zaman anlayışında zamanla birlikte şekillenendir.

Felsefe tarihine baktığımızda kimi filozofların nesnel bir zamandan hareketle zamanı anladığını, kimilerinin ise öznel bir zamandan hareketle zamanı anladıklarını görüyoruz. Bu noktada zamana dair bu yönelimlerin birbirine baskın olmadığını söylemek önemlidir. Zira ne fizik gerçeklerine aykırı bir yorum yapılabilir ne de insan zihni bu durumun dışında bırakılabilir. Söylememiz gereken, zaman, hem nesnel yönü olan bir gerçekliğe sahiptir hem de insan zihninin var ettiği bir gerçekliktir. Çünkü bu iki zamanı da yaşayan ve anlamaya çalışan, aynı insandır.

Öznel ve nesnel zaman kategorisi içinde bahsedeceğimiz birçok filozof olmasına rağmen, bu başlığın anlaşılmasına en çok katkı sağlayacak olan iki büyük filozof konumuz açısından ele alınacaktır. Bu iki kategorinin temel isimleri, Aristoteles ve Augustinus'tur.

Antikçağ'da da evren ve evrenin işleyişi, doğanın temel unsurları, başlangıç ve sona dair konular her filozofun olduğu gibi Aristoteles'in de temel konusu olmuştur. Aristoteles, iyi bir doğa bilimcisidir ve buna dair incelemelerini yine doğa unsurlarından hareketle yapmıştır.

Peki Aristoteles, fiziksel/nesnel zamanı doğadan aldığı verilerle nasıl açıklar? Aristoteles'in zaman konusunu ele alışı, değişim/devinim üzerinden başlar. İlk tespiti de değişimin hızlı veya yavaş olabileceği fakat zamanın hızlı veya yavaş olamayacağı üzerinedir. Dolayısıyla bu ikisi farklı şeylerdir. Devinen şeyin hızlı veya yavaş olmasını ölçen sistem, zamandır. Dolayısıyla 'zaman, devinimdir' demek Aristoteles'te doğru değildir. Fakat bu aralarında hiçbir bağ olmadığını da göstermez. Eğer değişimi görmüyorsak, fark etmiyorsak, zamanı da geçmiyor zannediyoruz. Nitekim uyuyan bir insan için bu fark etmezlik

durumu yaşanır ve zaman sanki geçmemiş hissi uyanabilir. Yani hiçbir değişme duyumsamadığımızda zamanın geçmediğine inanıyorsak, zaman değişim ve devinimden bağımsız değildir. Öyleyse zaman hem bir devinim değil hem de devinimden bağımsız değildir (Aristoteles 2012: IV, 218b 5- 30).

Görüldüğü gibi Aristoteles, zamanla ilgili fizik dünyanın doğal gerçeklerinden yola çıkar ve zamanın fark edilmesini sağlayan şeyin öncelikle hareket olması noktasında, zamanın hareket olup olmadığını araştırır.

Aristoteles, zamanın hem devinimle bağlantısı hem de devinimden başka bir şey olduğu noktasındaki tespitinden sonra şu soruyu sorar: O halde ‘Zaman, devinimin neyidir?’. Bizler devinim ile zamanı aynı anda algılıyoruz. Karanlıkta veya bedensel bir etkiye uğramıyorsak bile ruhta bir devinim olduğundan dolayı, belli bir zamanın geçtiğini fark ediyoruz. Bu durum, bir devinimle beraber düşünülür. Dolayısıyla zamanın da devinime ait bir şey olması zorunludur.

Devinen nesne bir şeyden bir şeye doğru devinir. Yani bir süreklilik vardır. Bu süreklilikte de ‘önce’ ve ‘sonra’, bir yer içinde dizilişe sahiptir. Birinin ötekini izlemesinden dolayı ‘önce’ ve ‘sonra’ zamanda da vardır. Devinimi ‘önce’ ve ‘sonra’ açısından belirleyerek saptadığımızda, zamanı da anlıyoruz. Yani devinimdeki bu öncelik sonralığı algılamamızla, zamanın da geçtiğini söylüyoruz. Bu önce ve sonra, aslında iki an’a tekabül eder dersek, zamanın ilerlediğini söyleriz. Ama an’ı tek olarak algılasak o zaman, zaman geçmemiş gibi görünür. Dolayısıyla bir devinim de yoktur orada. Önce ve sonrayı algılamamız, zamanın geçtiğini duyumsatır bize. O halde zaman, önce ile sonraya göre devinimin sayısızdır (Aristoteles 2012: IV, 219a 1).

Burada zaman hem devinim değil, hem de devinimden bağımsız değil. Çünkü devinimi zamanla ölçeriz, zamanı da devinimle ölçeriz. Devinim zamanı belirler, zamanda onun sayısı olduğu için devinimi belirler. Peki ‘devinimin sayısı’ derken Aristoteles ne demek ister?

Aristoteles’te sayılabilir olan zaman değil, devinimdeki ‘önce’ ve ‘sonra’ dır. Yani önceler ve sonralar sayılabilir. Önce ve sonraların sayılabilir olmasından dolayı ‘an’ vardır. An’ın zaman açısından konumu da; zaman olmadığında an, an olmadığında zamanın olmamasıdır. Zaman, an aracılığıyla süreklilik kazanır ve bilinebilir. An, zamanın bir parçası değildir, zamanın bir ilineğidir. Ama aynı zamanda da sayı oluşturduğundan ötürü de bir sayıdır. Zaman, onunla saydığımız sayı değil, sayılan sayıdır.

Aristoteles’in zamanı fizik dünyadan hareketle anlatışı ve doğa üzerinden

felsefesini oluşturması, insan faktörünü tamamen dışarıda bırakmayı gerektirmez. Aristoteles, zamanı evren gerçeği olarak anlatsa da bu gerçeği fark eden bir zihin varlığının olmasının zorunluluğundan da bahseder. Bunu *Fizik*'te şöyle ifade eder: “sayı sayanın varlığı olanaksız olduğunda, sayılabilir bir şeyin olması da olanaksız, dolayısıyla sayının da olmayacağı açık; çünkü sayı, sayılan ya da sayılabilir olan şey. Ruh ve ruhtaki akıldan başka hiçbir şeyin sayması doğal değilse, ruh olmadıkta bir zaman olması olanaksız” (Aristoteles 2012: IV, 223a 20 vd). Aristoteles'in bu ifadeleri zamanın öznel yönünü vurgulaması açısından önemlidir. Çünkü her ne kadar bir evren gerçeği olarak zamanı konu edinse de ve nesnel bir zamandan bahsetse de, Aristoteles'e göre de zaman, öznenen bağımsız değildir.

Yine *Fizik*'te Sardinya'da ki uyuyanların zamanı algılayamadıklarına dair verilen örnek, aslında zamanın bir farkındalık ve algılama olduğunu, dolayısıyla zihnin bir işlevi olduğunu aktarmaya dayalı bir örnektir. Aristoteles bunu, duyumsamanın olmadığı durumlarda, yani bilinç kapalı iken, değişmeyi fark etmediğimizde zamanın da geçtiğini anlayamayız şeklinde anlatır (Aristoteles 2012: IV, 218b 20 vd). Dolayısıyla zaman aslında bilinç tarafından fark edilen bir yapıya sahiptir ve bunun için de bir zihin gerekmektedir. Yani zihin, zamanın bilincine varabilen ve de ayrıca kendi iç zamanını da oluşturan bir özelliktedir.

Bu noktada Aristoteles'in zaman tanımını için kullandığı meşhur ifade 'önce ve sonraya göre devinimin sayısı' ve ondan sonra kullandığı 'o sayıyı sayan bir ruh gerekli' ifadesi zaman ve zihin arasındaki sıkı bağı göstermektedir. Yani nesnel bir evren zamanından bahseden Aristoteles, öznel zamana da giriş yapmaktadır.

Fakat zaman-zihin ilişkisini Aristoteles'den daha ayrıntılı ele alan ve öznel/ zihinsel zamandan etraflıca bahseden asıl düşünür, Ortaçağ'ın önemli isimlerinden biri olan Augustinus'tur. Gloy'a göre, her ne kadar Platon ve Aristoteles'e göre zaman, her şeyin bir eksen etrafında dönmesi ve gezegenlerin devri hareketleriyle bağlantılı olarak açıklansa da, Platon'dan beri, Ruh ve Zaman arasındaki bağıntı anlatılmıştır. Aristoteles'te de 'sayı sayan bir ruhun varlığına' işaret edilir. Fakat zamanın anlaşılmasının bir zihin meselesi olduğundan bahseden ve 'Psikolojik Zaman Kavramının Babası' olarak anılan asıl isim Augustinus'tur. Gloy'a göre zamanın, kozmolojiden ve fiziksel olandan ayrı olduğu ilk Augustinus'ta anlatılır.(Gloy 2008: 97).

Augustinus'un zihin-zaman ilişkisinden ayrıntılı olarak bahsetmemiz, bu konuda neden başı çektiğini göstermek açısından önemlidir. O yüzden İtiraf

adlı kitabında ayrıntılı olarak anlatılan ‘zaman nedir?’ konusu, öznel zamanın neyi kapsadığını göstermesi anlamında da yararlı olacaktır.

Augustinus, evrendeki gezegenlerin hareketlerinden bağımsız bir zaman anlayışından bahseder ve gökyüzünde cereyan eden hareketin, zaman olduğunu söylemenin doğru olmadığını ifade eder. Çünkü ‘gökyüzünde hareketin durması durumunda yeryüzünde çömlekçinin tekerleği dönmeye devam etse, onun deveranını ölçebildiğimiz bir zaman olmayacak mı? diye sorar. Dolayısıyla tekerleğin dönmemesinin bir gün olduğunu söyleyemeyeceğim gibi, gök cisimlerinin deveranının da zaman olduğunu söyleyemeyiz, der ve göksel cisimlerin hareketi zaman değildir, diye ifade eder (Augustinus 2010: 384). Bir cisim hareket ettiğinde hareketin süresini, yani hareketin başladığı andan bitişine kadar ki süreyi ölçmemizi sağlayan, zamanın kendisidir. Bir cismin hareketi başka bir şey, onun hareketinin süresini ölçmemize yarayan araç başka bir şeydir. Biz zamanı araç olarak kullanıp, cismin hızını ve duruşunu hesaplarız. O halde cismin hareketi zaman değildir, cismin hareketini ölçmeye yarayan şey zamandır (Augustinus 2010: 386). Burada Antikçağ’ın meşhur hareket-zaman bağıntısı ve özdeş olmaması durumu anlatılmaya çalışılmaktadır. Yani zaman ve hareket özdeş değildir.

Augustinus’a göre Tanrı’nın yarattığı bu zaman/an, ancak akıp giderken ölçülebilir. Bu yüzden sadece şimdiki zamanı ölçebiliyoruz, der. Geçmiş zaman ve gelecek zaman, şu an reel olarak var olmadığı için ölçülemez. Çünkü olmayan bir şeyi ölçemeyiz. Biz ancak şimdiki zamanı şu an, akıp geçerken ölçebildiğimiz için geçmiş ve gelecek zamanın açığa çıktığını görüyoruz (Augustinus 2010: 382). Bu noktada Augustinus, geçmiş ve geleceğin şimdi’ye bağımlı olduğunu ifade eder ve üç farklı zaman -geçmiş, şimdi ve gelecek- olduğundan bahsedemeyeceğimizi söyler. Ona göre bu üç zamanın varlığı sadece zihnimizdedir (Augustinus 2010: 381).

Augustinus’ta zamanı, zihnimizde tutarız ve yaşarız ve yine zihnimizle zamanı ölçeriz. Geçip giden her olay zihnimizde bir iz bırakır. Biz de, o andaki izi ölçeriz. Yani zaman, zihnimizdeki izleri ölçer. Zihnimizin Augustinus’a göre 3 işlevi vardır: Bekleme-Dikkat Kesilme ve Hatırlama. Bu işlevler vasıtasıyla zihin; beklediği geleceği, dikkat kesildiği şimdiki zaman aracılığıyla, hatırladığı geçmişe taşıyor. Gelecek zaman yok ama aslında zihnimde var, geçmiş zaman artık yok ama zihnimde izleri var. Şimdiki zaman akıp gidiyor ama, dikkat, onu da zihnimde var ediyor (Augustinus 2010: 393). Yani zaman, zihnimde yayılarak akıp gidiyor.

Thorsten Streubel, Augustinus'ta zaman ve bilincin aynı anda var olduğunu ve bir bilinç olmadığında zamanın da var olmayacağı düşüncesinden bahseder. Ona göre, Geçmiş ve Gelecek Zaman yoksa, Şimdi, onlardan hem ayrılır hem onlara bağlanır ama bunlar zamanın bölümleri de değildir. İnsanlar zamanın tümüyle Varlık'ta olup olmadığını incelerler ama zaman Varlık'ta değildir. Zaman aslında var olan olarak, var olmayana daha çok aittir. Bizim algı verilerimiz, zamana ait bir uzanımı verir. Bu uzanım çoğu kez zamanın içindedir. Augustinus'a göre, bunu, ruhun çalışması ile 'süre'ye borçluyuzdur. Süre aslında ruhun yayılmasıdır. Ruh kendisi bizzat zamanların içinde yayılır ve şimdiki zamanda kalır. Şimdiki zaman; gelecekteki, şimdideki ve geçmişteki şimdiki zamandır. Şimdiki Zaman nedir? Augustinus bunu şöyle söyler: Şimdiki zaman geçmişteki şimdiki zaman, şimdiki zamandaki şimdiki zaman ve gelecekteki şimdiki zamandır. Streubel'e göre bir modern okuyucu için, şimdiki zamanın irtibat özelliği, bilincin yönelimselliğiyle kolayca tanınır. Belki de bu yüzden 'Varolan Şimdiki Zaman' ile 'Varolan Bilinç' ve yönelimsellikleri özdeştir. Yani zamanın varlığıyla, bilincin varlığı aynı an'dadır. (Streubel 2006: 47).

Augustinus'un zihin ve zamanın birbirini ne kadar gerektirdiği ile ilgili yorumları, öznel ve nesnel zaman ayırımında ilk ve temel bir yerde durmaktadır. Daha sonra öznel zamandan bahsedecek her filozof için de, ilk bakılacak yer Augustinus'un zaman düşüncesidir.

Zaman dediğimizde ilk aklımıza gelen evrenin, eşyanın veya canlının, kat ettiği süredir. Bu niceliksel bir hesaplamayı beraberinde getirir ve bu hesaplamalarla evrenin kaç yaşında olduğu, eşyaların yıpranma payı ve insanın kendi hayatını programlama imkanı açığa çıkmaktadır. Bunun dışında, bir milat tayin ederek, olayların ardışıklığında, toplumların geçirdikleri aşamalar da anlatılabilmektedir. Bu gerçeklik, evrende tüm yaşantımızda, olaylarda ve olgularda karşımıza çıkan bir gerçekliktir ve bu evrende zaman, bir sistemin parçası olarak dolaylı yollardan tecrübemize girmektedir. Dolayısıyla fiziksel/nesnel bir zamandan bahsetmemek mümkün değildir. Fakat bunun dışında insan zihninin bu zamanı tecrübe etmesi de önemlidir. İnsan zihninin bir gerçekliği olarak, özneyle ve öznenin zihninde yer bulan, bilinçle şekillenen ve insan varlığının kazanımlarının gerçekleşmesinin imkanı olarak bir zaman anlayışından da bahsedilmektedir. Öznel/zihinsel zaman dediğimiz bu gerçeklikte, zamanı bir dış unsur olarak görmenin dışında, zamanın, öznenin zihninde var olduğu gerçeği yatmaktadır. Bu noktada nesnel zamanın ölçümleme yapması, eşya ve tabiatın yaşını tespit eder bir konumda olmasının dışında, öznel zamanın, insan için bir anlama sahip olduğu vurgusu ön plana çıkmaktadır. Zaman böylece bizim için içsel bir süreç halini almaktadır. Zihin,

zamanı var eden, zamanın anlaşılmasının ve zamanla birlikte oluşmanın yeridir.

Felsefe tarihinde zamanın insan zihninden bağımsız olmadığını ve zamanın öznel yönünün daha baskın olduğunu söyleyen filozoflar oldukça fazladır. Özellikle Kant'ın zamanı insan zihninin bir yetisi olarak (Kant 1993) anlatmasının sonrasında, felsefe tarihinde zaman-zihin ilişkisi çok fazla değer bulmuştur. Yine Bergson'un zamanı, bilinçteki süre kavramı ile açıklaması (Bergson 1986), Husserl'in içsel zaman bilincinin fenomenolojisini yapması (Husserl 2015) ve varoluşçu filozofların zamanın insan yaşantısına kattığı değerden bahsetmeleri ve varoluşu gerçekleştiren bir zaman anlatımı, zamanın zihni, zihninde zamanı inşa ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

B. Lineer Zaman ve Döngüsel Zaman

Dünyanın kendi eksenini etrafında bir günde dönüşü ve bu dönüşün sabit aralıklarla tekrarlanması birinci dönüş ve ikinci dönüş olarak sıralanmasını gerektirmiştir. Aslında dünyanın dönüşü her gün aynı şekilde tekrarlandığı halde bunu önceki ve sonraki dönüş olarak nitelenmek dün ve bugünü ve bir sonraki dönüşün getireceği yarını oluşturur. Bu dönüşler birikir birikir ve 365 kere tekrarlanır. 366. dönüşün ise dünyanın ilk dönmeye başladığı noktaya geldiği fark edilir ve dönüş sıfırlanır tekrar birinci dönüşe geçer. Tabii bu arada bizler bunu bir yıl geçmiş olarak tarihlendiririz. Kolay değil, dönüp duran dünya aynı noktaya gelip tekrar 365 günlük yörüngedeki yolunu tamamlayacaktır. Bu tekrarlanışlar insan için bir zarureti gerektirir ve geçip giden süre, aralıklarla işaretlenmeye başlanır. Bu insanın pratik hayatında işlerini kolaylaştırmak için bir zorunluluktur. Fakat bunun ötesinde insan zihni de akan, değişen şeylerin farkındadır. Yani dünyanın döndüğünün bilinmediği zamanlarda da güneşin doğuşu yeni bir günün başlangıcını, güneşin batışı ise günün bitimini insana anlatır. İnsan zihnindeki aydınlık ve karanlık imgesi başlangıç ve bitişle örtüşmektedir. Dolayısıyla her yeni gün, yani aydınlık yani başlangıç karanlığa giden bir süreyi bize anlatır. Zaman aslında insan için başlayan ve biten ve sonra tekrar başlayan bir sürenin diğer adı olmuştur.

İşte bitip tükenmeyen ve her gün yeni baştan başlayan gün, zamanın döngüsellliğini ve asla tükenmeden devam edeceği düşüncesini doğurmuştur. Bu düşüncede bir başlangıç ve bir son yoktur. Yine zamanın, göksel hareketlerin bir sonucu olduğunun düşünülmesi de döngüsel hareket için zemin hazırlar. Antikçağ'dan beri gökyüzü incelemelerinde bulunan birçok filozof, gezegenlerin döngüsel hareketinden ve en dış halka ile en içteki

halkanın farklı hızlarda yörüngelerini çizmeleri sonucu gün ve yılların oluşumundan, zamanın da döngüsel bir karakterde olması gerektiği sonucuna ulaşmışlardır. Bu hareketin, hareketler içinde en mükemmel hareket olduğu da ifade edilmiştir çünkü döngüsellik demek aslında sonsuzluğa vurgu yapmak demektir. Başlangıç ve son, bu anlayışta zaman için geçerli değildir. Bu yüzden Antikçağ'da zamanın diğer adı Aion (sonsuzluk) tur.

Döngüsel zamana Antik Yunan'da inanan düşünürler arasında Sokrates Öncesi filozoflardan üç isim Anaximandros, Empedokles, Herakleitos ve daha sonra ise Platon ve Aristoteles sayılabilir. Sokrates öncesi bu üç filozof, bugünün hakim zaman anlayışı olan, geçmişten gelip şimdi üzerinden geleceğe doğru uzanan zaman anlayışına değil, yeniden ortaya çıkan bir döngüye inanırlar (Gloy 2008: 17). Gloy, Platon'un zaman anlayışının ise döngüsel zaman teorisini lineer zaman teorisine bağlayan bir geçiş teorisi olduğunu söyler. Bunu şöyle anlatır:

Zaman, bir resimdir. (Suret, kopya veya tasvir -Almanca'sı Abbild-)

Zaman, sonsuzluğun (aion) bir resmidir.

Zaman, Bir'de duran sonsuzluğun hareketli resmidir.

Zaman, çoklukta resmin ilerlemesidir.

Zaman, çoklukta sonsuzluğun sonsuza benzeyen resmin ilerlemesidir (Gloy 2008: 37).

Platon ve Aristoteles'ten sonra ise, Stoa düşüncesinde, evrimsel bir döngüden bahsedilir. Hint düşüncesinde de yeniden doğuş düşüncesi ile zamanın bir döngüye sahip olduğuna dair inanış vardır (Dauer 1997: 86).

Bu noktada Platon'u incelediğimizde, Platon, evrenin küre şeklinde olduğunu söyler. Çünkü bu şekil en kusursuz şekildir. Tanrı evrene bu şekli verir ve bu küreye en uygun olan hareketi de, daire hareketini de, küreye verir. Ve bu şekil ve hareketle birlikte evren, kendi kendine yeten bir evren haline gelir (Platon 1989: 34a). Daha sonra zamanı korumak için gök cisimleri, kendi hareketleri içinde var olurlar. Her devir önce gün'ü sonra ay'ı sonrada yıl'ı meydana getirir. Ve zaman kurulmuş olur (Platon 1989: 39c). Zaman, gök cisimlerinin ve evrenin yaratılmasıyla beraber, döngüsel hareketin başlamasıyla başlar. Bu yüzden Platon, zamansal ifadeleri bile kullanamayacağımızı söyler. Geçmiş ve gelecek ifadeleri zamansal ifadelerdir ve zaman içinde doğan şeyler için kullanılır. Halbuki zaman gök ile beraber kurulmuştur bu yüzden sadece 'vardır' diyebiliriz (Platon 1989: 37e).

Platon'dan sonra zamanın döngüsel olduğundan bahseden isim Aristoteles'tir. Aristoteles'e göre zaman bir devinim ya da değişme değildir ama değişmeden de bağımsız değildir. Aristoteles'e göre devinim, devinebilir olarak devinebilir olan nesnenin tamamlanması-gerçekleşmesidir. Yani devinim, devinebilir bir nesnenin gerçekleşme halidir (Aristoteles 2012: III, 202a 10). Devinim, nesnelerin dışında olmaz. Değişen nesne ise 4 bakımdan değişir: Varlıkça, Nicelikçe, Nitelikçe ve Yer açısından değişir (Aristoteles 2012: III, 200b 30). Hareketin bu 4 şekli de zaman içinde olur. Devinimler değişik ve ayrı olabilir ama zaman ise her yerde aynıdır. Çünkü eşit ve zamandaş nesnelerin sayısı her yerde tek ve aynıdır (Aristoteles 2012: IV, 223b 5).

Aristoteles'te temel devinim, devinimlerin arasında yer değiştirir. Temel yer değiştirme de, çemberseldir. Nitekim gökyüzü hem dairesel bir şekil taşır hem de devinimi de daireseldir. Bunu Aristoteles şöyle kanıtlar: "Bir noktadan öteki noktaya en kısa çizgi dairesel çizgidir. En kısa çizgi üzerindeki devinimse en hızlı olanıdır. Dolayısıyla gökyüzü dairesel yer değiştiriyorsa ve en hızlı devinense, onun küre biçiminde olması da zorunludur" (Aristoteles 2013: II, 287a 25). Aristoteles'te zaman da, gökçemberin devinimi diye düşünülüyor. Dolayısıyla zamanın kendisi de bir çemberdir. Bunun nedeni de: zaman bu tür bir yer değiştirmenin ölçüsüdür ve o, böyle bir yer değiştirme ile ölçülür. Dolayısıyla 'nesnelerin oluşları bir çember oluşturuyorlar' demek, 'zamanın çembersel bir akışı var' demektir. O çembersel yer değiştirmeye ölçüldüğü için bu böyledir (Aristoteles 2012: IV, 223b 30). Aristoteles, zaman ve gökyüzü hareketinin özdeşleştirilmesinin bir yanlısı olduğunu ifade etmeye çalışır. Gökyüzü hareketinin çembersel olması zamanın da çembersel olmasını düşündürmektedir. Aslında anlatmaya çalıştığı, zaman ve hareketin birbirine özdeş olmadığıdır. Fakat bu demek değil ki zaman, hareketten de bağımsız olsun.

Aristoteles, zamanı ölçmenin, doğrusal bir çizgide mümkün olmadığını söyler. Eğer zamanı ölçeceksek, elimizde bir ölçme aracı olmalı ve doğru bir çizgide devinim, biçimdeş olmadığı için doğru bir ölçümde vermeyecektir. Aristoteles'e göre devinim doğal bir devinimse, ivmelenir; eğer doğal değilse, yavaşlar. Hangi devinim doğal ve biçimdeştir sorusuna ise Aristoteles, göksel kürelerin çevrimlerinin doğal bir devinim olduğunu söyler. Böylece zamanı ancak güneş yoluyla belirleyebiliriz, der (Copleston 1997: 59).

Hareketin ve zamanın döngüsel olduğunun kabul edilmesi, uzun zaman etkisini sürdürmüştür. Bu etki aslında bir bakıma Aristoteles'in etkisidir. Bu etki Stoalılarda da kendini gösterir.

Stoalılar zamanın bağımsız gerçekliği olmadığı konusunda Aristoteles gibi düşünürler. Zaman onlara göre de harekete bağlı, hareketin bir ilineğidir (Arslan 2012: 305). Ay altı alemdeki hareketlerin bir başlangıç ve bitişe sahip olmaları açısından sonlu olmalarına karşılık, göğün hareketinin dairesel olması, dairesel bir hareketin ise bir başlangıç ve bitiş noktasına sahip olmamasından ötürü sonsuz olduğunu ileri sürerler. Zamanda, hareketin sayısı olduğuna göre, zamanında bir başlangıç ve bitişinin olmayacağı, dolayısıyla evrenin ezeli ve ebedi olması gerektiği sonucu çıkar.

Stoalılar bu görüşü izler ancak Aristoteles'in zaman bakımından bir başlangıç-sonu olmayan ezeli-ebedi evreni yerine, zaman bakımından kesilmeyen bir süreklilik içinde birbirini takip eden kendi sayısız evrenlerini geçirirler. Zaman bakımından birbirini izleyen bu evrenler arasında her şeyin ateşe dönüştüğü evrensel yangınların varlığını da kabul ederler (Arslan 2012: 307). Stoalıların fizik anlayışı Herakleitos'un etkisi altındadır ve evreni yaratan ilk ana maddeyi, yaratıcı bir gücü olan, akıl sahibi 'ateş' oluşturur. Bu ateş, yaratır, şekillendirir, hayatı doğurur ve ilerletir. Bütün varlıkların nedeni olan ateş, zamanla nesnelere tekrar içine alarak, tümel(küllü) bir ateş halinde yeni evrenlerin yaratıcısı olur (Öktem 1974: 598).

Bu kuram, evrenin aynı süreci izleyerek döngüsel bir biçimde yeniden meydana geldiğini ve ortadan kalktığını ileri süren kuramdır. Evreni bekleyen evrensel yangın aynı zamanda diğer evrenin meydana gelmesinin başlangıcını oluşturur ve Eski Yunan düşüncesiyle de paralellik gösterir. Zaman sürekli kendini yeni baştan tekrarlamaktadır. Ve bu durum tarihin sürekli kendini tekrar etmesini gerektirir. Dolayısıyla hem insan hem de toplum hafızası, olacak şeyleri önceden kestirebilir. Nedenler hep aynı sonuçları açığa çıkaracaktır. Bu da katı bir determinizme insanlığı götürmektedir.

Peki bu döngüsel zaman anlayışı yerini ne zaman çizgisel bir zaman anlayışına bırakmıştır?

Döngüsel zaman anlayışında aslında zamanın yaratıcı yönünün değil, tekrarlanan yönünün vurgusu vardır. Döngüsel zamanda, olaylar sürekli birbirini izleyerek tekrarlandığından ve her nedenin aynı sonuca yol açtığını düşündüğümüzde, zamanda bir adaletten ve yenilikten bahsetmek zorlaşmaktadır. Sınır tanımayan akıl, sınırlı bir dünyada kendi gerçeğini ve adaletini tesis edemez. Zamanı düz bir çizgi olarak düşündüğümüzde ise yol alan, gelişen ve sınırlanmayan bir dünyada kendimizi bulabilmekteyiz. Gilles Deleuze'un de ifade ettiği gibi, zaman doğru bir çizgi haline geldiğinde artık dünyayı sınırlandırmaz, onu kat eder. Zaman artık içinde olup biten bir

şeye boyun eğmemektedir, aksine dışındaki her şey zamana boyun eğmiştir (Deleuze 2007: 48-53). Zamanın düz bir çizgi haline gelişinin tarihsel öyküsü, adaletten en çok bahseden dinlerin ortaya çıkışı ve zaman konusunda felsefeye yön vermesiyle başlar. Özellikle Ortaçağ felsefesinin iki önemli düşünürü olan St. Augustinus ve St. Thomas Aquinas da bu etkiyle, zamanın çizgisel-lineer yönünden bahsederler (Çüçen 1996: 73).

Bilindiği gibi semavi dinlerin hepsinde ezeli ve ebedi olan tek şey Tanrı'nın kendisidir. Tanrı tüm yaratılanlar gibi zamanı da yaratmış ve ona bir başlangıç ve bir son vermiştir. Dolayısıyla bu zaman anlayışının en önemli karakteristiği, her geçen günün tekrarının bir daha yaşanmayacağı ve dünyanın sonlanması ile zamanın da sona ereceği düşüncesidir. Bu yüzden lineer zaman anlayışı dinlerde hakimdir ve bir tarihsellikten bahsedilir. Tarihsel bir zaman anlayışında yaşanan olayların tekrar yaşanması ve tarihin tekerrür etmesi gibi bir beklenti yoktur. Belli bir zamanda yaşanan olay, geçmiş olarak adlandırılır. Bu geçmiş zaman sadece hafızalarda geleceğe taşınabilir. Geçmiş bir olayın tekrar yaşanması söz konusu olmaz. Fakat döngüsel bir zaman anlayışında tekrar başlanan noktaya geri dönüş vardır ve tarihte kendini yineleyebilir. Bugünkü olaylar belli bir zaman sonra aynı sebeplerle aynı sonuçları doğuracaktır.

Felsefe tarihinde lineer zaman anlayışından bahseden iki önemli isim Augustinus ve Hegel'dir.

Augustinus zamanın lineer bir düzlemde yaşandığını ve bir başlangıç ve sona sahip olduğunu söyler. Augustinus'ta zaman ve evren, Tanrı tarafından aynı anda yaratılmıştır. Çünkü evrenin yaratılmasıyla harekette yaratılmış böylece varlıklar, olaylar arasında zamansal bir öncelik-sonralık durumu oluşmuştur (Arslan 2010: 394). Bu yüzden kimse evren yaratılmadan önce 'Tanrı ne iş yapıyordu?' diye soramaz. Çünkü zaman ve evren yokken, öncelik ve sonralıktan bahsedemeyiz.

Augustinus'ta gökcisimlerinin hareketi, zaman demek değildir. Çünkü gökyüzündeki hareket dursa, o sırada çömlekçinin tekerleği dönmeye devam etse, onun deveranını ölçebildiğimiz bir zaman olmayacak mı? diye sorar. Dolayısıyla tekerleğin dönmemesinin bir gün olduğunu söyleyemeyeceğim gibi, gökcisimlerinin deveranının da zaman olduğunu söyleyemeyiz (Augustinus 2010: 384). Augustinus'un zamanın gökyüzü hareketleriyle bağlantılı olmamasını söylemesi zamana ayrı bir varlık kazandırmıştır.

Yine Ortaçağ Hıristiyan düşüncesinin önemli isimlerinden biri olan St. Thomas Aquinas'ta lineer zamana vurgu yaparak, zamanı başlangıçlı ve sonlu

bir süreç olarak ele alıp, zamanın sadece yaratılanlara özgü olduğunu aktarır. Bu yüzden zaman bir kere yaşanılacak bir süreçtir veya ardıllıktır. Zamanda tekrar eden ve benzer olayları kapsayan bir süreç yaşanmaz (Çüçen 1996: 79).

Augustinus ve St. Thomas Aquinas'ın da etkileriyle, Antikçağ'ın döngüsel zaman anlayışı yerini çizgisel/lineer zaman anlayışına bırakmıştır. Bu tüm Ortaçağ'ı etkilemiş ve tek tanrılı dinlerin de resmi zaman anlayışı olmuştur (Erkızan & Çüçen 2013: 337-339).

Lineer bir zaman ve tarih anlayışından bahseden önemli filozoflardan biri de Hegel'dir. Hegel aslında tüm oluş sürecini insan üzerinden anlatır. İnsan önemli bir varlıktır. Hem tüm tarihin mimarı hem de inşasını yaptığı oluşumun değiştirdiği bireydir. Burada tek tek bireylerin ne kadar önemli olduğunun anlatımı yoktur. Yani birey üzerine odaklı bir felsefe değildir. Hegel'in yaptığı insanla birlikte tüm dünya tarihinin oluşum evrelerini inceleyip, geleceğin kodlarını vermektir. Bu yüzden Hegel aşama aşama ve diyalektik bir süreçle anlatır oluşumu. Bir başlangıçtan ve varacağı bir sona bahseder.

Bu başlangıç Hegel'de bir Efendi ve bir Kölenin ortaya çıkışıyla başlar ki bu hikaye kendi ve kendi olan iki bireyin birbirini tanınması ve birbirini yok etmesi bağlamında, kendi özsel özelliklerini yitirmesinin hikayesidir. (Hegel 1986: 17). Tarih, bu mücadeleyle başlar. Köle ve Efendi metaforu Hegel'de, iki uç noktadaki insan profilinin anlatımıdır. Biri çalışan ve korkan, diğeri ise çalışmadan hükümlanlık süren iki insan. Köle kendini kanıtlamak zorundadır ve efendiye boyun eğer. Efendi ise kendi statüsünü korumak ve bu statüyü kaybetmemek için işleri, birileri aracılığıyla yürütmek zorundadır. Bu durum iki tarafında kabulüyle devam eder. Ama belli bir süre sonra köle o kadar işlere hakim olur ve efendi de o kadar köleye muhtaç durumdadır ki roller tersine döner. Aslında köle artık bir efendi, efendi de artık bir köledir. Bu iki insan modeli arasındaki mücadele, tarihte rollerin değişmesine yol açmıştır ve tarihte bu noktada tamamlanmış olacaktır (Kojève 2004: 48).

Hegel tarihin bir başlangıcı ve bir sonundan bahsederek düz bir çizgide ilerleyen bir tarih ve zamandan bahsetmektedir. Ve insan bir kadere mahkum olan ve sürekli aynı tekrarları yaşayan, tarihin tekerrüründe sıkışan bir varlık değildir. İnsan çalışır ve mevcut kaderini değiştirir. Bu yüzden tarihin başlangıcı ve sonu bir kaderle değil, insanın gayretiyle değişmiştir.

Hegel'e göre, döngüsellik doğada vardır fakat tarihte olup biten olayların döngüselliklerinden değil daha iyiye doğru ilerleyişinden bahsedilebilir. Doğada güneşin altında yeni hiçbir şey yoktur. Yalnızca tinsel temelli olan değişiklikler yenilik getirir. Tinin gidişi bir ilerlemedir. Tin ve doğadaki değişimleri

karşılaştıracak olursak, tin alanında bireyin değişmeye boyun eğdiğini, doğada ise türlerin değişmez olduğunu görürüz. Böylece bir gezegen bir yerden ötekine geçer, ama yörüngesi değişmez. Aynı şey hayvan türleri içinde geçerlidir. Değişme bir dolaşımdır; aynı-olanın yinelenmesi. Her şey döngüler halinde olup biter, yalnızca bu döngü çerçevesinde birey değişiklik geçirir. Doğada tür ilerleme yapmaz, Tin de ise durum başkadır. Burada değişme yalnızca yüzeyde değil, tersine kavramdadır. Tin de her değişim ilerlemedir. Bu yüzden tinsel oluşumlar zaman içinde görünür. Dünya tarihi, Tin'in zamandaki yayılımıdır, tıpkı İde'nin uzamda doğa olarak yayılması gibi (Hegel 2011: 150-155).

Dünya tarihi, Tin'in özgürlük bilincinin ve bu bilincin meydana getirdiği özgürlüğün gelişmesini sergiler. Gelişme demek, basamaklar tarzında ilerleme demektir, bu basamaklanış da özgürlüğün bir dizi belirlenimini içerir. İlerleme sonsuza doğru belirsiz bir gidiş değildir, bir amacı vardır. O da tinin kendi kendisini aramasıdır (Hegel 2011: 168-182). Tin, geçmişten getirdikleriyle zamanda ortaya çıkan şey'dir. Dolayısıyla dünya tarihini anlayacağımız yer de, Tin üzerinden olacaktır. Tin geçmişin bütün basamaklarını üzerinde taşır (Hegel 2011: 184).

Hegel'de her ne kadar geçmişe vurgu yapılırsa da, daha doğrusu bir tarihsel belirleme amacı varsa da 'şimdi' çok önemlidir. Önce ve sonra yoktur ama somut şimdi, geçmişin sonucudur ve geleceğe gebedir. Bu anlamda şimdi sonsuzluktur (Hegel 1997: 59). Geçmiş aslında geçip gitmiş değil, daima bulunan bir şimdi'dir. Dolayısıyla Tin'i anlamak hem bugünü hem geçmişini anlamak demektir (Hegel 2011: 184).

C. Metafiziksel (Tanrısal) Zaman ve İnsan Zamanı

Zamanla ilgili karşımıza çıkan en önemli meselelerden biri, zamanın bu evren ve yaratılmış insan için olmasının yanında, Tanrı'nın bu zamanın neresinde olduğuna dair tartışmalardır. Yani Tanrı insan için zamanı yaratan bir varlık ise Tanrı, bu zamanın neresindedir? Evren zamanına dahil midir yoksa zamandan tamamen ayrı bir varlık mıdır? Zamandan bağımsız olması onun zamansal olan varlıklarla ilişkisini nasıl belirler?

Bu noktada Tanrı'nın, yarattığı bir zamanın dışında, kendine has bir zamanın içinde bulunup bulunmadığını kimi filozofların tartıştığını görüyoruz. Tanrı'ya has bir zaman veya Metafiziksel zaman dediğimiz bu zamanın, insan için yaratılmış zamandan ayrıştığı da böylece görülmektedir.

Metafiziksel zaman Tanrıya has sonsuz zamanı ifade ederken, insan zamanı ise Tanrı'nın, evren ve insan için yarattığı başlangıcı ve sonu olan zamanı anlatır. Bu zaman, insanların günlük hayatlarında ölçümle belirlenen ve hayatlarını programladıkları yaratılmış zamandır.

Felsefe tarihinde özellikle Platon ve Augustinus'ta metafizik zaman ve insana ait zaman ayrımı karşımıza çıkar. Yaratılmış olan zamana göre, zamanın bir başlangıcı vardır ve bu başlangıçtan önce zaman diye bir şeyden bahsedemeyiz. Bu zamanı yaratan ise Mutlak Güç, Demiurg ya da Tanrı'dır. Tanrı ya bu zamanın dışındadır ya da kendisine has farklı bir zamana dahildir.

Zamanın Tanrı'nın bir ürünü, yaratımı olması düşüncesi aslında dinler kaynaklıdır. Semavi dinlerin zaman konusunda durumu nettir. Başlangıcı ve sonu olmayan Tanrı, her şeyi bir başlangıç ve son dahilinde yaratmıştır. Zamanla ilgili de durum böyledir. Tanrı zamana dahil değildir ya da farklı bir yorumlamayla Tanrı zamanı ile İnsanın yaşadığı zaman bir ve aynı değildir. Çünkü Tanrı, Tanrı olması gereği de herhangi bir boyuta tabi ve o boyutla sınırlı olmayandır. Nesnel zamanda şimdi'nin baz alınmasıyla ortaya çıkan öncelik ve sonralık ilişkisi, Tanrı için geçerli değildir. Bu tip zamansal kavramlar, bir başlangıç ve sona tabi olan varlıklar için geçerlidir. Nitekim Kuran'da da Tanrı zamanı ve yaratılmışlar için olan mevcut zamanın birbirine eşit olmadığını yönünde ayetler mevcuttur. Örneğin evrenin yaratımı için geçen 6 gün ifadesi insanların zamanına göre ölçümlenen 6 gün ile eşit değildir. Bu durumu örneklendiren ayetlerden biri de Hac Suresi 47. ayettir:

“Bir de senden acele azap istiyorlar. Halbuki Allah asla va'dinden caymaz. Şüphesiz Rabbinin nezdinde bir gün, sizin saydığınız bin yıl gibidir” (Hac 22/47).

Yine Nahl Suresi 77. ayette, Tanrı katındaki zamanın ve insanın yaşadığı zamanın farklı olduğuna dair bir bilgi verilmektedir:

“Göklerin ve yerin gaybı Allah'a aittir. Kıyamet'in kopması, bir göz kırpması gibi veya daha az bir zamandır. Şüphesiz Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir” (Nahl 16/77).

Bu ayetlerden anlıyoruz ki bizim ölçümünü yaptığımız zaman, bu dünya üzerindeki varlıklar içindir. Tanrı ise, bizim iki an arası ölçümlerimize sığmayan bambaşka bir zamana ya da zamansızlığa dahildir.¹ Bu durum zamanın izafi olması meselesiyle de uyumludur.

¹ Bu konuda geleneksel teizm'de, Tanrı'nın zamanın dışında, zaman üstü, zamansız bir varlık olduğu savı bir yanda dururken, modern dönem bazı din felsefecileri ise “ilahi zamansallık” olarak ifade edilen, yeni bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Buna göre, Tanrı, zamansız ve zaman dışı bir varlık değil, zaman içinde bulunan zamansal bir varlıktır. Bu anlayışta Tanrı, başlangıcı ve sonu olmayan bir zamanın her anında bulunan bir varlık olarak düşünülmektedir (Ayrıntılı bilgi için bakınız: Erdem 2005; Erdem, 2001). Yukarıda verdiğimiz ayetler, ilahi zamansallığı doğrular niteliktedir. Ayetlerde bahsolunan insan zamanı ve Tanrı katındaki zamanın birbiriyle aynı zaman aralığına sahip olmadığını anlatılması, Tanrı'nın da bir zaman içinde olabileceğini ve fakat bunun yaratılmış olanların zaman aralıklarından farklı olduğu söylenebilir.

Felsefe dünyasında bu iki farklı zaman anlayışı Platon ve Augustinus'ta çok net karşımıza çıkmaktadır

Platon, zaman konusuna Timaos diyalogunda yer verir. Bu diyalog da ilk gözümüze çarpan husus Sonsuz Tanrı sonsuz zamanda yaşar ama yaratılmış ve sonlu insan sonsuz bir zamana sahip olamaz. Dolayısıyla bir Tanrı zamanı vardır bir de insan için yaratılmış bir zaman vardır.

Platon'da zaman konusu evrenin ezeli olup olmaması meselesi ile tartışılır. Evrenin bir başlangıcı var mıdır?

Platon'da evren yaşadığımız yerdedir. Yani insanın duyumsadığı, algıladığı alandır. Bu evren, bir ilkeden hareketle yaratılır o da, iyi olandan pay alma yani her şeyin dolaysız olarak iyiye yönelmesi ilkesidir. Çünkü yaratan iyidir ve her şeyin kendisine benzemesini ister. O halde evren; yaratandan, iyi olandan pay alır ve öyle yaratılır (Platon 1989: 28).

Evren her şeyiyle mükemmel ve iyi bir düzene göre yaratıldı ve bu ideal düzenin yaşaması, devam etmesi için ölümsüzlüğe ihtiyacı vardır. Yani evrenin bir sonu olmamalıdır fakat evren yaratıldığı için de bu mümkün değildir. Bu yüzden Tanrı, evreni en çok ölümsüzlüğe yaklaştıracak olan şeyi yarattı ki o da, zamandır. Evren zaman sayesinde ölümsüz, sonsuz olmamıştır ama ölümsüzlüğe yaklaşmıştır. Bu Platon'un evrenin yaşama sebebini açıklama çabasıdır. Evren, yaratılışından itibaren o güne değin gelebilmişse, bu zaman sayesinde ölümsüzlüğe yaklaştığı içindir.

Ortaçağ düşünürlerinden Augustinus'ta zamanın Tanrı tarafından yaratıldığını söyler ve bu bahsi anlatırken de yine Tanrı'nın yardımına ihtiyacı olduğunu hatırlatır.

Augustinus, 'Tanrı evreni yaratmadan önce ne yapıyordu?' sorusunu sorarak başlar zaman meselesine. Burada, evreni yaratmadan önceki ve sonraki zamana vurgu yapılarak, zamanın Tanrı ile var olup olmadığı meselesini çözmeye çalışacaktır. Augustinus iyi bir mümin olarak kendi inandığı dinin çizgisinde devam eder ve Tanrı'nın yeri ve göğü yaratmadan önce hiçbir şey yapmadığını çünkü yaratılış olmadan önce hiçbir yaratılanın olmadığını söyler.

O, Tanrı'nın bütün zamanların yaratıcısı olduğunu ve zamanı yaratmadan önce akıp giden bir zamanında olamayacağını söyler. Zaman yoksa da 'o sırada' diye bahsedeceğimiz bir an'da yoktur (Augustinus 2010: 371).

Augustinus, Tanrı'nın yaşadığı zaman ile insanın yaşadığı zamanın aynı şey olmadığını söyler. İnsanın yaşadığı zamanda önce ve sonralar vardır fakat Tanrı her zaman tek bir zamanda yaşar o da Şimdi'dir. Augustinus'un

Tanrı'ya dair bu zaman algısı, onun metafiziksel zaman ve insana ait zamanın farklılığından bahsettiğini gösterir. Yine onun felsefesinde Tanrı, zamansızlığa dahil değil, Tanrı'da zamansal bir varlıktır fakat onun zamanı biz yaratılmışların zamanından farklıdır. Tanrının zamandan önce olması da zaman içinde vuku bulan bir şey değildir. Tanrı hep aynıdır ve onun yılları tükenmez. Tanrının yıllarının hepsi aynı anda şimdide durmaktadır, onun yılları gelip gitmez. Ama insan için bu böyle değildir. Bütün zamanları yaratan Tanrı, tüm zamanlardan öncedir ve zaman var olmadan önce de bir zamandan bahsedilemez (Augustinus 2010: 373).

Platon ve Augustinus çerçevesinde anlattığımız Tanrı zamanı ve insan zamanı, zamanın genel karakteristiği olan başlangıcı ve sonu olması meselesi ile bağlantılıdır. Çünkü biri sonsuzluğa vurgu yapar diğeri ise sonluluğa. Bu noktada bu filozofların aslında ayrımını yaptıkları şey, mutlak bir tanrı düşüncesinin ve yaratılmış insan figürünün ayrımına dayanır. Bu Semavi dinlerin zaman anlayışlarıyla da uyumlu bir anlatımı içermektedir.

D. Analitik Bakışla Zaman (Kipli Zaman ve Kipsiz Zaman)

Kullandığımız diller, içinde yaşadığımız kültürün de etkisiyle belli bir şekle ve gramer yapısına sahiptir. Her dil, ifadelenişinde zamansal kipler yardımıyla dile dökülür. Kurduğumuz cümleler bir zamana dahildir ve bir dilde 3 temel zaman kipinin mevcudiyetini görmekteyiz. Bunlar Şimdiki zaman, Geçmiş zaman ve Gelecek zaman kipleridir. 'Şu an' baz alındığında ortaya çıkan 'şu an'dan öncesi ve 'şu an'dan sonrasını belirleyen bir bölümlemedir bu. Bu bölümleme temelde 3 zaman boyutu üzerinden de alt bölümlemelere ayrılabilir. Örneğin geçmiş zamanın, uzak ve yakın geçmiş zamanından bahsetmek buna örnektir. Bu alt bölümleme, dilin içinde yaşadığı kültürle bağlantılı artmakta ya da azalmaktadır.

Zamanla ilgili 3 temel bölümlemeyi, öncelik-sonralık ilişkisini fark eden ilk zihne kadar geri götürebiliriz. Dolayısıyla Antikçağ filozoflarında da zaman üzerine sohbet, bu zaman bölümlerinden hareketle ve hangi zaman biriminin daha gerçek olduğu gibi konular üzerinden yürümektedir.

Felsefe tarihinde, hangi zaman bölümlemesinin gerçek olduğu konusunda filozoflar kendilerince belirlemeler yapmışlardır. Kimileri şimdiki zamanı, kimileri gelecek zamanı gerçek ve asıl kabul ederken, kimileriye geçmiş zamanın tecrübe edilmiş tek zaman olduğundan hareketle, gerçek olduğunu söylerler. Örneğin Aristoteles'te şimdiki an, elle tutulamayan, geçip giden bir sınırdır fakat biz bu sınır sayesinde zamanı bilebiliyoruz. Yani zaman olmasa an olmaz, an olmazsa zaman olmaz. Dolayısıyla an'a zamandır diyemeyiz

fakat zihnimizin zamanı algılamasının yolu bu an'ı kavramaktan geçmektedir (Aristoteles 2012: IV, 220a 5). Augustinus'ta da şimdi çok önemli bir kavramdır. Çünkü ona göre geçmişin kaybolması geleceğin ise henüz gelmemiş olması, geçmiş ve gelecek zamanın varlığından bahsetmemizi olanaksız kılar. Dolayısıyla 'şimdi', Augustinus'ta bahsedilmeye değer tek zaman parçasıdır (Augustinus 2010). Bergson'da ise geçmişle uğraşan hafıza ile az sonrayı düşünen şuurun ayrıldığı noktada 'şimdi' bulunur. Şimdi'nin varlığı, yakaladığımızı sandığımız anda kaybettiğimiz bir noktadadır. Dolayısıyla elle tutulur bir 'şimdi'den bahsedemiyoruz. Yani 3 zaman boyutu da bir anlamda gerçek, bir anlamda gerçek değildir. Bahsedebileceğimiz sadece akan bir süre yoğunluğudur ve bu süreyi fark eden bir şuurun varlığıdır. Şuur ise geçmişle geleceği, şimdiye nazaran daha çok tanır. Çünkü şuur bu ikisi üzerine daha derinlikli düşünebilir (Bergson 1989). Heidegger'in tek gerçekliği ise, gelecek zaman vurgusu üzerinedir. Dasein, ölüme giden varlık olarak, her an, gelecek üzerine kendi varlığını inşa eder. Yani tek gerçeklik, gelecek zaman boyutudur (Heidegger 2011).

Arslan Topakkaya, filozoflar arasında zaman boyutlarının gerçekliğini tartıştığı makalesinde, unutulmuş ya da üzerinde fazla durulmayan zaman boyutunun 'geçmiş zaman' olduğunu söyler. Ona göre bu zaman boyutunun ihmal edilmesinin sebebi, geçmiş zaman boyutunun güncelliğini ve etkisini yitirmiş olmasından ve olmuş bitmiş bir şeyi değiştirmenin imkansız oluşu gerçeğinden hareketle olduğunu ifade eder (Topakkaya 2008: 567).

Zamanın fizik dünyasında dilimlenen bir ekmeğe benzetilmesi, zamanda 'an' denilen ekmek dilimine en yakın dilimler ve en uzak dilimlerin bahsedilmesine olanak sağlar. 'Şu an su içiyorum' bir ekmek dilimi ise, Quentin Smith'e göre, en gerçek ekmek dilimi o'dur. O, dereceli şimdilik kuramında, şimdiki zamanın en yüksek dereceli varoluşa sahip olduğunu ve şimdiki zamandan geçmiş ve geleceğe doğru gidildikçe varoluş derecesinin orantılı olarak azaldığını söyler (Smith 2007: 71). Yani 'şu an su içiyorum' kodlu ekmek diliminden iki ekmek dilimi öncesi bize daha yakın bir zamanı anlatıyorsa 5 dilim ekmek öncesi daha uzak bir zamana işaret eder. Bu da şu an'a uzak, daha uzak, en uzak zamanı, derece derece bize gösterir. Bu durumda yeni zamansal anlatımlara da ihtiyaç duyulmaktadır. Örneğin geçmiş zaman kullandığımızda eğer yakın bir geçmiş zaman kullandıysak cümleyi farklı kuruyoruz, daha eski bir zaman kullandıysak cümleyi farklı kuruyoruz. Örneğin 'çok eskiden, önceden' gibi ifadeler ekliyoruz. Ya da gelecek zamanda yapacağımız bir işi ya 'hemen ya da kesin yapacağım' ifadesiyle ya da 'yıllar sonra yapacağım, yapmış olacağım' ifadeleriyle zenginleştiriyoruz. Bu da dilin yapısına her geçen gün yeni

zamansal ifadelerin katılmasını getiriyor. Yani bizler olayları anlatırken, kipsel ifadelerle anlamı zenginleştiriyoruz.

McTaggart ise A-Serisi Zaman ve B-Serisi Zaman bağlamında Kipli ve Kipsiz Zamandan bahsederek, yukarıda bahsi geçen tüm filozoflardan farklı bir şekilde, zamanın gerçek dışılığı üzerinden bir tartışmayı başlatır (McTaggart 2010: 132).

McTaggart'a göre gerçeklik ve varlık terimleri birbirine denktir. Gerçek olan her şey varlık ve varlık olan her şeyde gerçekliktir. Gerçeklik, varlık ve varolan terimleri birbirlerinin yerine kullanılabilir. Varlık aynı zamanda değişmez olandır. Dolayısıyla değişen de varlık olamaz. Bu bağlamda McTaggart'a göre zamanda değişme olduğu için, o bir varlık veya varolan veya gerçeklik değildir. Zaman gerçek dışıdır (Kovanlıkaya 2003: 94).

McTaggart, zamanın gerçek olmadığına inanır. Bunu da zamandaki mevcut pozisyonlar üzerinden kanıtlamaya çalışır. Bunlardan ilkinde göre zamanda bir öncelik ve sonralık durumu yaşanır. Bir de geçmiş olma, şimdi olma ve gelecek olma durumudur. Öncelik ve sonralık olayların birbirlerine göre konumunu belirlediğinden süreklilik arz eder ve sabittir. Geçmiş-şimdi ve gelecek olma durumu ise süreklilik değil değişim gerektirir. Yani bir olay şu anda 'şimdi' iken geçmişte 'gelecek', gelecekte ise 'geçmiş' olacaktır. Bu pozisyonlardan geçmiş-şimdi-gelecek dizisine A-serisi, öncelik ve sonralığa göre belirlenen diziye ise B-serisi demektir.

Burada McTaggart'ın sorduğu soru, zamanın olaylarının A-serisi ve B-serisi oluşturmasının gerekliliğinin, zamanın gerçekliği açısından asli olup olmadığıdır. Ona göre biz zamanı sadece bu dizinin her ikisini de oluşturuyor olarak gözleriz. Zamanın olayları, gözlemlenirken, bir A-serisi ve bir B-serisi oluşturur. Fakat McTaggart bu iki diziden A-serisinin daha asli görüldüğünü de vurgular (McTaggart 2010: 132-133). Zamanın gerçek dışılığını ise A-serisinin B-serisinden daha temel olduğu olgusunda değil, A-serisinin B-serisi kadar asli olduğu olgusunda temellendirmeye çalışır. Geçmiş-Şimdi ve Gelecek ayrımları zaman açısından aslidir ve eğer bu ayrımlar hiçbir şekilde gerçekliğin doğruluğu değilse, o halde zaman içinde de hiçbir gerçeklik yoktur (McTaggart 2010: 137).

McTaggart'ın B-serisi adını verdiği dizide öncelik-sonralık ve eşzamanlılık ilişkileri sabittir. Örneğin; 'Sokrates, Eflatun'dan öncedir' ve bu durum asla değişmeyecektir, sabittir. A-serisi olarak adlandırdığı ikinci diziye göre ise, olaylar arasında geçmiş, şimdi ve gelecek biçiminde zamansal bir ilişki olup, bunlar sabit değil değişkendir. Buna göre, şimdinin ilerlemesiyle uzak gelecek olan bir olay, yakın gelecek olur, sonra ise şimdi olur ve sabit kalmaz. B-serisi

zaman anlayışı Kipsiz zaman teorisi, A-serisi zaman anlayışı ise Kipli zaman teorisi olarak geçer (Erdem 2010: 50).

A-Serisi zaman anlayışı ya da kipli zaman teorisi, insanın günlük hayatına yabancı değildir. Zaman, gelecekte geçmişe doğru akan (Yavuz 2012: 190) bir yapıya sahiptir ve kimi olaylar bize daha yakın, kimileri daha uzaktır. Ve akış sayesinde uzak olan bir olay zamanla yakın ve sonra da gerçek olmaktadır. Bunun dilsel olarak anlatımı, zaman kiplerini kullanarak mümkün olmaktadır. Kiplerin kullanımı aslında hayatımızı kolaylaştırmaktadır.

Günümüzde zaman felsefecileri, ya kipliği savunan ya da kipsizliği savunan kuramcılardır. Dereceli varoluş kuramı, bir Kipli Zaman Kuramı çeşididir ve en doğru şekilde 'dereceli şimdıcilik' olarak adlandırılır ki bu da her nesnenin şimdiki zamandan belli derecede (zaman miktarında) bir uzaklıkta olduğunu belirtir (Smith 2007: 73).

Zamanın derece derece uzak ve yakınlığı, kipli zaman teorileri içinde hangi zaman aralığının daha gerçek olduğu tartışmasını getirmiştir ve Kipli zaman kuramı 5 türe ayrılmıştır:

a) Üç Boyutlu Eşit Gerçeklik Kuramı: Bu kurama göre gelecek zaman olayları, şimdiki zaman olayları ve geçmiş zaman olayları eşit gerçekliğe sahiptir.

b) İki Boyutlu Eşit Gerçeklik Kuramı: Bu kurama göre şimdiki zaman ve geçmiş zaman olayları eşit gerçekliktedir fakat gelecek zaman henüz var olmadığı için bir gerçekliği yoktur.

c) Dereceli Şimdıcilik: Şimdiki zamandaki olaylar tam derecede vardır. Geçmiş ve gelecek zaman ise dereceli olarak gerçekler. Geçmiş ve gelecek bir derecede vardır, fakat bu derece şimdinininkinden daha azdır.

d) Modal, Solipsist Şimdıcilik: Sadece şimdiki zaman vardır ve geçmiş veya gelecekteki olay ya da nesnenin var olması herhangi bir şekilde mümkün değildir.

e) İndirgemeci, Solipsist Şimdıcilik: Geçmiş ve gelecek zaman kipleri, belirtilen önermeye semantik öneren olarak kanıt teşkil ettiğinden dolayı, (geçmiş zaman kipleri için) dilsel kanıt kategorilerine girdiklerini; semantik içeriklerinin de eğilimler olmasından dolayı (gelecek zaman kipleri için) modal olduklarını ileri sürerek geçmiş ve gelecek zaman kiplerini bunlara indirgemıştır (Smith 2007: 73-77).

Kipli zaman kuramının ontolojik bir karşılığı vardır. Yani kipler belli bir yönde akan zamanı simgelerler. Zaman geçmiş-şimdiki an ve gelecek zaman

doğrultusunda bir akışa sahiptir ve bu akışın dilde karşılığı bulunmaktadır. Hatta bu kullanım insan hayatını kolaylaştıran bir yapıya da sahiptir.

Kipsiz Zaman ise McTaggart'ın Kipli zaman kuramından çıkardığı bir kuramdır. Ona göre A-serisi B-serisine göre daha temeldir ve zaman ancak A-serisi ile mümkündür fakat zaman denilen şey aslında mümkün değildir. Zamanın var olması için değişim zorunludur. Değişimde ancak A-serisinde mümkün görünmektedir. A-serisi olmadan gerçek bir değişim de olmaz, B-serisi de var olamaz. McTaggart, geçmişte, şimdide ve gelecekteki olayları, gerçek ve mevcut şeyler olarak düşünür. Ona göre, zamansal akış, şimdinin hareket etmesiyle gerçekleşir. Olaylar önce gelecek, sonra şimdi ve daha sonra da geçmiş olurlar. Ancak bu olaylar, kiplerinde meydana gelen değişikliklerin dışında, diğer bütün açılardan ne ise, o'durlar. McTaggart'a göre, Şimdi olmak, var olmak anlamına gelmez, çünkü kipler var olan olayların nitelikleridir. Ona göre, geçmişlik, şimdilik ve geleceklik birbirini dışlayan uyumsuz niteliklerdir. McTaggart'a göre bir olay geçmiştir dersek, bu olayın ne şimdi ne de gelecek olduğunu gösterir. Geçmiş, şimdi ve gelecek birbirini dışlayan uyumsuz niteliklerdir ve bu sebeple, hareket eden bir Şimdi'nin varlığı çelişki doğurmaktadır (Erdem 2010: 55). Bu da sonuç olarak hem zamanın bir bütün olarak var olmadığını hem de A ve B-serisinin gerçekten var olmadığını gösterir (McTaggart 2010: 144).

Kipsiz Zaman Kuramı, zamansal kiplerin dış dünyada herhangi bir gerçekliğe tekabül etmediğini, Şimdi'nin ontolojik olarak ayrıcalıklı bir konumu olmadığını, evrenin tarihini oluşturan bütün olayların kipsiz olarak birlikte var olduğunu, zamansal oluş/akış fikrinin insanın dış dünyayla ilişkisinin bir sonucu olduğunu, algıdan bağımsız olarak düşünüldüğünde nesnelere arasında sadece değişmez ilişkilerin bulunduğunu savunmaktadır (Erdem 2010: 67). McTaggart'ın bu argümanı, Zikri Yavuz'un makalesinde şöyle özetlenmiştir:

1. Değişim zamana özeldir
2. Değişim A serisinin gerçek olmasını gerektirir.
3. A serisi çelişkilidir bu yüzden gerçek değildir.
4. Bu yüzden değişim yoktur.
5. Bu yüzden zaman yoktur (Yavuz 2012: 192).

Kipsiz Zaman Kuramı, Antikçağ'da zamanın ve oluşun olmadığını söyleyen Parmenides ve Zenon'da karşılığını bulmaktadır. Parmenides'in ve Zenon'un,

evrendeki genel var olma hali düşüncesi akla geldiğinde, bunun kipsel olarak ifadesi 'vardır' şeklindedir. Yani bu dilsel ifade Kipsiz Zaman Kuramına uygundur. Vardı, var olacak, var gibi ifadeler ise Kipli Zaman Teorisine uygundur ve bir oluşu, akışın varlığını, zamanın geçtiğinin vurgusunu bize göstermektedir. Birisi insandan bağımsız bir zaman anlayışını diğeri ise insanın dahil olduğu bir zaman anlayışını ön plana çıkarır.

Aslında öncelik ve sonralık ilişkisine göre zamanı anlamak, genel felsefe tarihi içinde çok yabancı bir konu değildir. Platon iki tür zaman anlatır. Biri sonsuz zaman ki bu Tanrıların zamanıdır, diğeri de sonlu zaman yani evren zamanıdır. Platon, insana has zamanda, yani evrendeki sonlu zamanda var olan öncelik-sonralık ilişkisini anlatır. Zamanın asıl formu aslında bölümlenmeye uygun değildir ama algılanan zamanda bir akış vardır ve bu akış ile önce-sonra düzeni oluşmaktadır. Platon, evrenin Tanrı tarafından sonsuz olana benzetilerek yaratıldığını söyler. Evreni sonsuz olana benzetmekte sadece zamanın yaratılmasıyla mümkün olacaktı. Gök yaratıldığında günler, aylar, yıllar yoktu ki bunlar hep zamanın parçalarıdır. Dolayısıyla bir ölmez, sonsuz zaman formu var ki, buna Aion denir, bir de evren ve gökler kurulduğunda ölümsüzlüğe benzetilerek yaratılan bir zaman var ki, buna da Kronos denir. Kronos algılanan, ölçülebilen zamanı ifade eder. Fakat asıl zaman formundan bahsetmek istiyorsak onda bölümlenme yapamayız. Yani geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman diye bölemeyiz. Zaman içinde 'vardı, vardır, olacaktır' ifadeleri sadece gördüğümüz değişikliklerden kaynaklanan ifadelerdir. Yani insanın tecrübe ettiği zamana ait ifadelerdir. Bu durum sonsuz olan için geçerli değildir. Bunu insan zamanı ve tanrı zamanı diye de ayırabiliriz. Dildeki kipli kullanım da, yine zamanın bize dünyadaki görünüşünden kaynaklanır. Algısal dünya, zamanı, geçmiş ve gelecek diye böler. Ama Platon'a göre bu ölümsüz zaman için söz konusu olamaz. Sonsuz zamanın ya da Tanrısal zamanın görünüşü tektir ve bunu ifade ederken de geçmiş ve gelecek zaman formlarında kullanamayız. Çünkü Tanrı için öncelik ve sonralık yoktur. Dolayısıyla bunun dildeki ifadesi de sadece 'vardır' şeklinde olmalıdır. Geçmiş ve gelecek varsa orada önce ve sonra vardır. Önce ve sonra varsa orada değişim ve değişiklik vardır. Bu da evren içinde mümkündür. Ama asli zaman ya da ölümsüzlüğü çağrıştıran zaman içinde önce-sonra ve değişim yoktur. Platon'un bahsettiği asıl ve sonsuz zaman, kipsiz zaman teorisine uygunluk göstermektedir. Eğer kiplerle konuşuyorsak ölmez bir tözden bahsetmiyoruz demektir. Bu yüzden olan oldu, olan oluyor, olacak olur, yok olan yoktur gibi bütün sözler yanlıştır (Platon 1989: 38b). Dolayısıyla Platon'un Aion dediği Sonsuzlukla ilişkilendirilen zamanda öncelik-sonralık yoktur ve fakat Kronos denilen zamanda bu bölünme vardır ve dilimize de kipler şeklinde yerleşmiştir.

Platon'da karşımıza çıkan zamanın dilsel ifadelenişi, McTaggart'ın A-serisi ve B-serisi zaman anlayışına ön giriş bağlamındadır. Hem A-serisi zamandan hem de B-serisi zamandan bahseder ve asıl olanın, idea olanın, B-serisi zaman anlayışı olduğunu söyler. Fakat McTaggart gibi zamanın aslında gerçek dışı olduğunu iddia etmez. Zaman Platon'a göre ezeli ve ebedi bir karaktere sahip değil, tamamen Tanrı'nın bir ürünüdür. Zaman, evreni ölümsüzlüğe yaklaştıracak olan şeydir. Zamanı bu yüzden bölemeyiz. Onu geçmiş-gelecek-şimdiki zaman kipleriyle anlayamayız. Çünkü bu zamanı değişime hapsedmek demektir. Önce ve sonra varsa orada değişim, hareket vardır. Oysa zaman; değişimle, önce ve sonra ile anlaşılmaz. O, ölmez tözün örneğine göre yaratılmıştır.

Aristoteles'te zamanı tarif ederken “öncelik-sonralık ilişkisine göre hareketin sayısı” (2012: IV, 219b 1) diye bir tanım verir ve geçmiş zamanla gelecek zamanın sınırı olan ‘şimdiki an’ üzerinde durur ve B-serisi zamana dayanak oluşturur. An kavramı önemlidir çünkü geçmiş ve geleceği ben sadece bu kavramla tanıyabilirim. An, sınırdır ve bu sınır olmadan zamandaki geçiş fark edilemez. Fakat ‘an’ tam olarak ontolojik bir gerçekliğe de sahip değildir. Çünkü onu fark ettiğimiz anda zaten geçmiş zaman haline gelmektedir. Bu yüzden an için ‘farkındalık sınırı’ diyebiliriz.

Augustinus'ta da, McTaggart'ın aksine, zamanın bir gerçekliği vardır. Yani varlıkta, zihinde ve dilsel ifadelerde zamanın bir görünüşü vardır. Fakat zaman çeşitlerinden sadece şimdiki zamanın gerçek olduğunu söyler. Geçmiş ve gelecek zaman ancak şimdiki zaman olarak bulunur. Geçmişteki bir olay hafızamızda canlanan hayalleri ile vardır yoksa aynısını bir daha yaşama şansımız yoktur. Yani artık var olmayan çocukluğum artık var olmayan geçmiş zamanda bulunuyor. O günlerin hayallerine şimdiki zamanda bakıyorum. Gelecekle ilgili tahminlerde, şu andaki zamanda gerçeklik taşır. Gelecekte gerçekleşecek olaylar görülmüyor ama bunları gerçekleştirecek nedenler, belirtiler görülebiliyor ama bu da şimdiki zamanda mümkün oluyor, gelecek zamanda değil. Zihinde canlanan resimler şimdiki zamanda mevcuttur. Dolayısıyla geçmiş ve gelecek zaman yoktur. Bu yüzden zaman 3'e ayrılıyor, diyemeyiz. Şöyle diyebiliriz. Geçmişte yaşananların şimdiki zamanı, şimdi yaşananların şimdisi ve gelecekte yaşananların şimdiki zamanı. İşte bu 3 zaman benim ruhumda mevcut. Geçmişte yaşananlarla ilgili şimdi benim belleğim, Şimdi yaşananlarla ilgili şimdi doğrudan algı, gelecektekilerin şimdisi ise beklenti (Augustinus 2010: 378-381). Dolayısıyla Augustinus, her ne kadar şimdi vurgusu yapsa da gelecek ve geçmiş zamanın insan belleğinde var olmasından hareketle A-serisi zaman anlayışına dahildir diyebiliriz.

McTaggart, teorisinde zamanın gerçek dışı olduğunu vurgulayarak, şüpheli filozoflar sınıfına dahil edilebilir.

IV. SONUÇ

Bu çalışmada, filozofların zaman konusunda söylediklerinden hareketle, kaç çeşit zamandan bahsedildiği üzerine bir sınıflama denemesi gerçekleştirdik.

Felsefe tarihi boyunca zor bir konu olarak bahsi geçen zaman meselesini, her filozofun farklı bir yönde açıklamaya çalıştığını görmekteyiz. Bu, zaman meselesinin ne olduğuna dair verilen cevabın farklılaşmasından kaynaklanmaktadır. Zamanı anlatmak zordur çünkü zaman doğrudan algı dünyamızın içerisinde yer alan bir gerçeklik değildir. Bu yüzden felsefe dünyası içerisinde de zamanın ne olduğuna dair filozofların düşüncelerinin çeşitlendiğini görmekteyiz.

Bu çalışmada yaptığımız her bir sınıflama diğerlerini dışlar nitelikte değildir. Yani zamanla ilgili bir düşünür birden fazla sınıflamanın içerisine dahil olabilmektedir. Örneğin bir filozof hem nesnel hem döngüsel hem de kipli bir zaman anlayışından bahsedebilmektedir. Dolayısıyla burada, zaman üzerine farklı bakış açılarıyla filozofların zaman meselesini ele alışları anlatılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- ARISTOTELES. (2012). *Fizik*, çev: S. Babür, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ARISTOTELES. (2013), *Gökyüzü Üzerine*, Çev: S. Babür, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- ARSLAN, Ahmet. (2010). İlkçağ Felsefe Tarihi 5- *Plotinus, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hıristiyan Felsefesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ARSLAN, Ahmet. (2012). İlkçağ Felsefe Tarihi 4- *Hellenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular Stoacılar Septikler-*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- AUGUSTINUS. (2010). İtiraf, çev. Ç. Dürüşken, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- BERGSON, Henri. (1986). *Yaratıcı Tekamül*, çev: Ş. Tunç, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- BERGSON, Henri. (1989). *Zihin Kudreti*, çev: M. Katırcıoğlu, İstanbul: MEB Yayınları.
- COPLESTON, Frederick. (1997). *Felsefe Tarihi cilt 1, Bölüm 2a Aristoteles*, çev: A. Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları.
- ÇELİK, Celaledin. (2010). *Sosyal Zaman ve Din*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- ÇÜÇEN, A. Kadir. (1996). "Ortaçağ Felsefesinde Zaman Kavramı", *Felsefe Dünyası*, Sayı: 20, ss. 73-79.
- DAUER, D. W. (1997). "Nietzsche ve Zaman Kavramı", çev: A. Tümertekin, *Cogito*, sayı: 11, ss. 83-100.
- DELEUZE, Gilles. (2007). *Kant Üzerine Dört Ders*, çev: U. Baker, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

- DUSSING, Klaus. (1980). "Objektive und subjektive Zeit. Untersuchungen zu Kants Zeittheorie und zu ihrer modernen kritischen Rezeption", *Kant-Studien*, Volume: 71, Issue: 1-4, ss. 1-34.
- ERDEM, Engin (2001). *Gazali ve Swinburne'de Tanrı-Zaman İlişkisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ERDEM, Engin. (2005). "Swinburne ve İlahi Zamansallık", *AÜİFD*, XLVI, Sayı: II, ss: 231-257 ;
- ERDEM, Engin. (2010). "Zaman ve Kip", *Felsefe Tartışmaları*, sayı: 44, ss. 49-72.
- ERKIZAN, H. Nur & ÇÜÇEN, A. Kadir. (2013). *Felsefe Tarihi 1- Antik Çağ ve Orta Çağ Felsefesi Tarihi*, Ankara: Sentez Yayıncılık.
- GLOY, Karen. (2008). *Philosophiegeschichte der Zeit*, München: Wilhelm Fink Verlag.
- HEGEL, G. W. F. (1986). *Tinin Görüngübilimi*, çev: A. Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- HEGEL, G. W. F. (1997). *Doğa Felsefesi 1-Mekanik*, çev: A. Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- HEGEL, G. W. F. (2011). *Tarihte Akıl*, çev: O. Sezer, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- HEIDEGGER, Martin. (2011). *Varlık ve Zaman*, çev: K. H. Ökten, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- HUSSERL, Edmund. (2015). İçsel Zaman Bilincinin Fenomenolojisi Üzerine, Der. Martin Heidegger, çev: M. Keskin, İstanbul: Avesta Yayınları.
- KANT, Immanuel. (1993). *Arı Usun Eleştirisi*, çev: A. Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları.
- KOJEVE, Alexandre. (2004). *Hegel Felsefesine Giriş*, çev: S. Hilav, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KOVANLIKAYA, Aliye. (2003). "Leibniz ve McTaggart'ın Cevherin Birliği Sorununa Yaklaşımları", *Felsefe Dünyası*, sayı: 38/2, ss. 93-106.
- KUR'AN-I KERİM MEALİ. (2011), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- McTAGGART, John Ellis. (2010). "Zamanın Gerçekdışılığı", çev: N. Şimşek, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, sayı: 17, ss. 131-145.
- ÖKTEM, Niyazi. (1974). "Stoisizm", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, cilt: 40, sayı: 1-4, ss. 590-621.
- PLATON. (1989). *Timaios*, çev: E. Güney, L. Ay, İstanbul: MEB Yayınları.
- SMITH, Quentin. (2007). "Zaman ve Varoluş Dereceleri: Bir 'Dereceli Şimdilik' Kuramı", çev: T. Sağlam, *Felsefe Tartışmaları*, sayı: 39, ss. 69-91.
- STREUBEL, Thorsten. (2006). *Das Wesen Der Zeit - Zeit und Bewusstsein bei Augustinus, Kant und Husserl*, Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann.
- TOPAKKAYA, Arslan. (2008). "Geçmiş Zaman Gerçekten 'Geçmiş' midir?", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 1 / 4, s: 566-573.
- TOPAKKAYA, Arslan. (2013). *Felsefe, Din ve Kültür'de Zaman*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- YAVUZ, Zikri. (2012). "Modern Zaman Teorileri ve Zamanın Gerçekliği", *Felsefe Dünyası*, sayı: 56/2, ss. 189-201.

